

Лъчезар АНДРЕЕВ

СОФИСТИКАТА – ИСТОРИЯ И АКТУАЛНОСТ

1. ПОСТАНОВКА И ЗНАЧЕНИЕ НА ПРОБЛЕМА

В постмодерното общество се извършват бързи промени в икономиката, политиката и културата, в производството и потреблението на материалните и духовните ценности. Заедно с това се променят и потребностите, възгледите и ценностните ориентации на хората. В динамичния живот на хората все по-доминиращо място заемат и масираните информационни процеси на общуване. Осъществяващите се сега в процеса на демократизирането и очакваните в бъдеще по-големи качествени промени изискват адекватна адаптация, бърза реакция и изпреварващи действия, които най-често са свързани с голяма психическа натовареност, морална отговорност и значителен риск. Социалната динамика съвсем естествено и закономерно насочва нашето внимание и интерес към това, което се променя и развива, в това число и към усъвършенствуването на културното общуване, на собствената ни дейност.

Повишеното “атомизиране” на обществото в преход изведе на преден план задачи, а заедно с тях и опасности, чието решаване и преодоляване предполага и изисква адекватно познаване изявите на крайния субективизъм. Разработването на въпроса за същността и ролята на субективния фактор в общественото развитие е в най-тясна връзка с характера на социокултурното общуване. Някои автори се занимават с този въпрос нашироко, отстояват защитимата теза, че социалното обновление предполага всестранно развитие на човешките свойства и субективност и на първо място способността за критически и новаторски действия¹. Спорът за културата на общуването има огромно жизнено значение за решаването на много важни практически въпроси при изграждането на демокрацията. Това не е случаен, а обусловен и продиктуван от самата социална практика спор. Едно е решението на поставените задачи за усъвършенствуване на обществената среда и оттук на възпитателния процес за формиране

на личността, когато се изхожда от възгледа за спонтанната вяра, споделеното съгласие с преобладаващото мнение, и съвсем друго, когато се изхожда от възгледа за социалните и екзистенциални различия, противоречия, отчуждение, за парадоксалността на общуването, за необходимостта от обосноваване на всяко “за” или “против”, за публичност на отношението и позициите.

Необходима предпоставка за постигането на всичко това е познаването и на софистиката: на причините за нейното възникване и съществуване, на формите на нейното проявление, на пътищата и средствата за ограничаване на крайно спекулативното ѝ прилагане. Ако опитът да се изгради научнообоснованата, т. е. системна характеристика на софистиката на общотеоретично развитие, ни доведе до проблема за философското измерение, то на оперативното равнище ние се сблъскваме с проблема за приложността и обществените ефекти.

Целта на предлаганото изследване включва разкриването на същността, формите и модификациите на софистиката, на нейните причини, на условията, които благоприятствуват проявлението ѝ. Имат се предвид както общовалидни гносеологически зависимости, така и най-вече специфичните социални особености присъщи на преходните периоди. Застъпва се тезата за необходимостта и реалността на организираните и целенасочени усилия за разкриване на общото и различното между софистиката и близки до нея проявления на субективизма, за ограничаване на спекулирането с възможностите на софистиката във възможните обективнообусловени параметри и степен, което има безспорно практическа стойност и звучене. Именно поради това е сведено до минимум историко-философското проследяване на генезиса на софистиката. По наше убеждение подобна позиция може да бъде защитена със законния афинитет на софистиката към актуалното, към проблематиката, ангажирана с практическата приложимост на философското знание, на диалога. Несъмнено, постигането на теоретическа яснота и структурирането на съвременен надежден критерий за мярката на (не)допустима софистика е обща грижа на представителите на културната и философската общност, независимо от политическата (цветовата) ориентация. За да избегнем евентуални недоразумения се налага да подчертаем (а в следващото изложение ще се открият усилия за по-подробна аргументация), че под софистика най-общо казано не разбираме прояви на човешката отра-

зителна (познавателно-оценъчна) способност, които можем да охарактеризираме само като преднамерена неблагоприятност, още по-малко като злонамереност. Както е известно, понятието софистика има широк диапазон. С него обозначаваме най-обща характеристика на древногръцка философска школа, направление в реторично-полемичното общуване и др., като подчертаваме специално техните основни белези – преувеличаване, абсолютизиране ролята и значението на относителността, на прагматичната насоченост на дейността. Софистиката е съществувала във всички исторически епохи. Тя съществува и в съвременните условия на преход. Обаче има съществена разлика между връзката ѝ с тоталитарните общества и тази с демократичните.

Произволно отъждествявайки (или недостатъчно разграничавайки) софистиката и манипулацията, преувеличавайки мястото и ролята им в обществения живот, някои автори (независимо от философските си предпочитания) се опитват да ги представят само в негативна светлина. Безспорно немалко автори споделят негативната оценка за крайната софистика. В смисъл, че тя е лимитиращият фактор на субективизма. Те приемат, че софистиката има за човека най-тежки последици, поражда дълбоки деформации в духовно-практическите сфери на обществения живот, девалвира редица нравствено-религиозни ценности, формира специфична психология на социалния релативизъм.

Още по-странно и впечатляващо е, когато тази негативна позиция приеме измеренията на афиширана ригидност спрямо всички форми на софистиката, открита или скрита съпротива спрямо тях. В този случай софистиката се оказва в парадоксална ситуация, когато от културно и философско предизвикателство в посока на скептично-критична преоценка на ценности, от изискване за диалогичност на общуването се представя за негова спирачка. Ето защо заедно с всичко друго предлаганата от нас интерпретация прави опит да възстанови истинския ценностен статус на софистиката като специфично философстване и философска култура. Възприемането на тезата за съществуването на софистиката като социокултурен феномен поражда надеждата, че ще бъдат решени не малко теоретически трудности в спора за същността на сложните явления и процеси, които съпровождат социокултурното развитие. Не е достатъчно обаче да се развият съображения в полза на съществуването на такъв феномен. Не

е достатъчно и да се очертае неговият поведенчески модел. Важното е да се провери неговата способност за действие, т. е. като се тръгне от самата същност на един или няколко проблема да се провери и обоснове както необходимостта от една нова изследователска и оценъчна позиция спрямо софистиката, така и възможността на основата на тази позиция да се получи адекватен отговор на сложните проблеми на социокултурното общуване и развитие.

Трябва преди всичко да се приеме конвенция за понятието (не)допустима софистика. Какво е това “приложна софистика”? Как да разберем, че имаме работа със софистика, когато се сблъскаме с нея? Съществуват, разбира се, дефиниции за “софистика”, но те са много на брой и далеч не всички хора са съгласни с тях². Софистиката свързана ли е само с философването, или може да се отнася и за други прояви? Едно спекулативно общуване, една манипулация – софистика ли са? В тях има специализация на функциите на отделните индивиди, има видимо целенасочено поведение, има някакъв избор. Въпреки това едва ли някой сериозно ще се реши да нарече манипулативната игра софистика. Нашият стремеж е да защитим едно виждане относно възможността да се актуализира и разгърне философското послание на Хегел; да отстоим тезата, че на основата на критическия скепсис и в границите на определените от него възможности софистиката играе и може да изиграе стимулираща роля при опитите да се засили диалогът в социокултурното общуване. Че софистиката е обаятелна и с прагматичния подход към действителността. В този ред на мисли може да се говори и за различните страни в проявяванията на софистиката.

Изпреварвайки изложението ще посочим, че проблемът за софистиката се разкрива съвсем не в словесната и понятийна изолация на философските теории, а в самото многообразие на конкретните приложения. Ако се опитаме да характеризираме най-често срещаната методологична ориентация, стил на поставяне и осмисляне на екзистенциалната проблематика в различните прояви на приложната софистика, като обичаен маниер можем да посочим прилагането на базисни софистични принципи и реторично-полемични похвати известни от древността към една или друга конкретна ситуация. Приложната софистика има отношение към самото конститутивно битие на манипулирането. Съвкупността от реално практикуваните правила и норми, от ценностните установки и мотивации,

от които се ръководят манипулаторите, каквито и да са те и където и да протича манипулативна игра, образува етоса на манипулацията. Софистиката, описвайки и оптимизирайки този етос, изпълнява ролята на “философия на манипулацията”. Формирането на манипулативните механизми се осъществява и чрез методологическа роля на софистиката. Тя дава съмненията и софизмите, иронията и метафорите, улесняващи или затрудняващи рационалното или интуитивното възприемане и тълкуване на медийната информация и манипулация, но не влияе съществено на тяхното собствено, строго технизирано съдържание.

Никой не може да извади софистиката от сериозната философска литература. Тя просто е там. Въпросът е, че към нея сега се добавя и едно подчертано потребителско отношение, които наистина клони към “масова култура”. Друг е въпросът, че тя принадлежи на сериозната философска литература. Плюс това отрицателните оценки за софистиката могат да предизвикат у нас повече интерес, отколкото съгласие.

2. СОФИСТИКАТА КАТО “ПРАКТИЧЕСКА ФИЛОСОФИЯ”

И като философия, и като поведенческа реализация (особено при социално-политическата реторика и полемика по силата на самите исторически обстоятелства) завещаното от древните софисти запази своята жизненост до днес, без да са се появили симптоми на обезсилването в близката и по-далечна перспектива. Без преувеличение може да се приеме, че като класически синтез на философия и практико-приложен метод софистиката се отличава с такава устойчивост и гъвкавост, които не винаги могат да се срещнат дори при претенциозните идеологии и популярни религиозни нравоучения. В историята на социокултурното развитие софистиката е един от малкото примери, когато едно знание (и умение) след първоначалното му формулиране запазва приложна стойност в основното си съдържание. Нещо повече. Софистиката доказва наличието на иманентна възможност да бъде на всеки следващ етап обогатявана и доразвивана на базата на принципното съответствие с прагматичната ориентация на социокултурното общуване.

Освен социалната обусловеност разновидностите на софисти-

ката имат за своя предпоставка и индивидуалните възможности на своите творци и носители. Тук е уместно да припомним казаното за портрета на софиста³. Едно подобно оценяване идва да подкрепи изказаната многократно от нас мисъл, че софистиката е максимално “експлоатираното” знание и умение в реторично-полемичното творчество и практическа активност на политици, идеолози, пропагандисти, юристи, журналисти и др.

Непреходната актуалност на темата за софистиката предполага отговор и на въпроса: Как да се разбира изразът, че софистиката е една “практическа философия”, дали изобщо е възможно и допустимо тя да играе такава роля? Историята познава различни цели, форми и видове “практичност” на философията, методи и средства за реализиране на практическата функция. Като е известно, основен претендент за изграждането на “практическа философия” е била и е стиката. Без да се спираме на въпроса за обосноваването на тази претенция и нейното осъществяване, ще отбележим само, че и на други тя не е била чужда. (сред претендентите се оказват прагматизмът, екзистенциализмът, психоанализата и др.). Разглеждайки себе си като философия, без да афишира названието “практическа философия”, софистиката се е отнасяла с неприкривана загриженост и задоволство от публичните спорове по житейските проблеми.

Тук ще насочим вниманието върху съответствието между “социалната поръчка”, която практиката на съвременния динамичен живот предявява към софистиката, и готовността на приложната софистика, да задоволи (поне частично) насъщните (в известен смисъл “вечни”) потребности от “практическа философия”, да разкрива нови начини, средства и форми за връзка с практиката, за целенасоченото въздействие върху социокултурното общуване. Основателно възниква въпросът: Какви са основанията, запазващи и днес традиционните “лица” на софистиката като “практическа философия”? Какъв е екзистенциалът, в рамките на който са ефективни както разграничаването на традиционните правила на софистиката и съвременните им модификации, така и тяхната взаимна допълняемост и приемственост? Търсенето на отговор изисква да посочим следното. Историята на Европейската култура и философия разкрива, от една страна, наличието на възможности за реализиране на множество подходи и решения, а, от друга – очевиден недостиг от специализирани изследвания на историческите етапи във функцио-

нирането на софистиката като “практическа философия”. Затова ще се ограничим само с бегло описание на изявилия се в историята на софистиката резултати. Основните смислови варианти на тезата “софистиката е практическа философия” намират исторически израз в представите за софистиката като “поведенчески продукт” на философско изкуство, като наставница на реториката и еристиката, като прилагане в живота на “прагматичния разум”, като “приложен скепсис”, като работна антидогматична позиция и т. н. Историческата конкретизация на изброените варианти разкрива пряката или косвена зависимост на една или друга представа от културната ситуация, от характера на философското направление, от конкретните решения на въпросите за спецификата на философското знание и на самото философстване, за това що е практика, за естеството на морала и т. н. Тази зависимост сериозно промени акцентите в самата квалификация на софистиката като “практическа философия”.

От гледна точка на целите на нашето изследване е важно да се открие такъв инвариант, който да интегрира софистичните правила (и изяви) на миналото и съвременността с оглед на въздействието на софистиката върху общуването, осъществявано със средствата на медиите. В културната традиция се открояват различни моменти от развитието на представите за софистиката като “практическа философия”. Възникнала в античността в условията на социокултурни преходи, софистиката е решавала задачата на философското знание да бъде практически приложно, основа на реторични и еристични търсения, на поведенческите програми, ориентир при избора на начина на живот, на линията на поведение и дори на конкретните постъпки. Историческата съдба на представата за практичността на софистиката се е оказала нееднозначна. В едни интерпретации практическата функция на софистиката се е трактувала за сметка на спецификата на философското знание, а в други – за сметка на самата практичност. Тук няма да разглеждаме онези концепции от историята на философията, в които по принцип се отхвърля възможността софистиката да ориентира, да помага на човека при решаване на насъщните му екзистенциални проблеми. Да припомним например позицията на Сократ, Платон, Аристотел, които смятат, че обръщайки се към софистиката, човек би се научил да постъпва неморално⁴. Ще спрем на онова значение, което е влагал в характеристиката на софистиката като “приложно разсъждаване” Хегел⁵. И преди всич-

ко необходимостта да се разграничава “морално практическото” и “реторично и полемично практическото”. Защото, и върху постановката, и върху решението на въпроса за статуса и функциите на софистиката като “практическа философия” определено влияе развитаната в една или друга концепция представа за практичността на човешката жизнедейност. И при утилитаристите (и при антиутилитаристите) представата за съотношението на нравствено-допустимото и на социално целесъобразното е обусловена от поддържаната от тях концепция за културата на общуването и съответно за природата на конкурентното съществуване в неговото отношение към морала. Принципно важно за защитимия отговор на въпроса за практическия потенциал на софистиката и дори за полемиката в рамките на традиционните представи за природата на софистиката е да се осъзнае предимството на Хегеловата позиция, която ни убеждава, че всяко механистично решение на проблема за съотношението на софистиката с практиката довежда до неоспоримия резултат, че “софистиката престава да бъде философия” и изгубва теоретичната си функция. Непосредствената зависимост на потенциала и претенциите на софистиката от потребностите на практически изразено конкурентно съществуване, отразяването в софистиката на степента на развитието на самата култура на общуването са специфична особеност на представената и защитавана от нас интерпретация като цяло. Тази зависимост е характерна и за отношението между логиката на развитието на софистиката и състоянието на предмета на нейното отражение. В това специфично обстоятелство можем да намерим обяснението на факта, че дори когато е смятала себе си за изкуство, софистиката е показвала наличие на стремежи към критически и приложен скепсис, което всъщност е предавало на статута ѝ като “практическа философия” критически смисъл. Като отнасяме софистиката към групата на “практическите” знания, се дава възможност да се види в “практичността” на софистиката взаимното допълване на скептицизма, критицизма и прагматизма.

Качествените особености на социалната практика в постмодерното общество позволяват да се развиват наред с традиционните и нови форми на софистиката като “практическа философия” — да се сформира същинска приложна структура на знанието, позволяваща да се осигури непосредственото въздействие на софистиката (в комплекс с другите клонове на приложното знание) върху социокултурното общуване.

За какво и по какъв начин се формират тези нови средства, в какво се състои връзката им и в какво – отликата на традиционните форми за взаимодействие на софистиката с практиката на социокултурното общуване? Ще може ли с помощта на съмнения и софизми, ирония и игрови провокации, насочени към усилване на практическия потенциал на софистика, да се удовлетворят съвременните социални изисквания и по такъв начин да се разреши проблемната ситуация, за да изпълни софистиката ролята си на “практическа философия”? Би могло да се поставят и още въпроси, но в центъра на тази сфера от въпросителни стои проблемът на манипулативния потенциал на всяко от “лицата”, в които софистиката като “практическа философия” се е проявявала в миналото и се проявява в наши дни.

Независимо от конкретната позиция, заемана от изследователя в дискусията за статута на софистиката в постмодерността, независимо дали той споделя представата за софистиката като философско знание или като маргинално знание, т. е. знание, чиито корени са във философията, а клоните – в практико-приложните структури на знанието или пък като приложно (реторико-полемично) знание, вече окончателно обособило се от философията, връзката на софистиката с манипулацията се изразява в такова специфично взаимодействие, което представлява нещо като взаимно допълване, а може би и срастване в единно цяло. Най-разпространен отговор на въпроса, как софистиката е въздействала в миналото и продължава да въздейства сега върху социокултурното общуване, е посочването на спекулативния характер на софистичното знание, на манипулативния елемент в структурата на софистиката, които по линията на реторичните и полемични изяви намират почва в индивидуалното и масово съзнание. Струва ни се обаче, че този отговор съдържа необходими, но недостатъчни аргументи, защото е важно да се изясни още, първо, дали тази форма на практичност на софистиката е единствена и, второ, доколко практичен е пътят, по който софистиката “влиза” в практиката на социокултурното общуване.

Можем да приведем редица характеристики, общото за които е представянето на софистичната дейност като едно от средствата за внедряване на критическия скепсис в социокултурното общуване. Въз основа на анализа на съвременната ситуация както в практиката на пропагандната дейност, така и особено в полемичното знание ние приемаме, че традиционният статут на софистиката като философско

знание, неизключваща от сферата на екзистенциалните си интереси скептико-критическата дейност, съществено разгръща ефективността от внедряването на приложната софистика, засилва нейния практически (включително и собствено критически) потенциал.

От анализа на съвременната специализирана литература можем условно да обособим две позиции, от които произлизат обясняващите версии на въпроса за практическия потенциал на софистиката при “внедряването” ѝ в социокултурната практика. Общото в тези позиции е признанието, че теорията на пропагандното въздействие днес не може да не се опира на целия комплекс от социални науки. Един от разединяващите ги показатели е разбирането за мястото и ролята на софистиката в този комплекс.

Когато говорим за позицията, според която софистиката като философия може и трябва да изпълнява по отношение на теорията на пропагандното въздействие само методологична роля, ще отбележим преди всичко, че най-разпространените в съвременната специализирана литература възгледи за пропагандата не съдържат същинска постановка нито приемливо решение на въпроса за своето успешно присъствие в социокултурната практика чрез софистиката. Според нас недостатъчно се отчита фактът, че практичността е атрибутивно свойство на софистиката, формиращо се като отражение на специфичния характер на взаимоотношенията ѝ с културата на общуването. Софистиката е проявявала и продължава да проявява стремеж да опекунства над реториката и полемиката поне дотолкова, доколкото тя се занимава с теоретизиране във връзка с възможността за ефективно въздействие върху опоненти и публика. При това става дума, разбира се, само за една страна от скептико-критичната дейност: софистиката е поемала върху себе си риска да обосновава недостатъчната основателност на традиционните и властови нормативи (като фундаментална предпоставка на целия сектор на полемичните програми), да насочва културата на критичното въздействие, но не и повече. Именно при анализа на скептико-критическия потенциал възниква най-екстремална ситуация за софистиката, квалифицирана като “практическа философия”. Най-важната уговорка, която би могла да се направи в случая е, че практическият потенциал на софистиката е в нейната скептико-критическа активност и диалогичност, а манипулативният – в извънетическото знание от нефилософски ранг.

Що се отнася за обясняването и обосноваването на това обстоя-

телство ходът на разсъждение на споделената от нас версия е горедолу следният. Задачата на софистиката е да представи и преодолее различията между достатъчно аргументираното обяснение и оценъчното отношение към действителността, между морализиращият светоглед и прагматичното усвояване на света, да изключи всевъзможните заблуждения продукт на спонтанната вяра и споделеното съгласие. Така софистиката ще изпълни своята роля по отношение на културата на общуването, ще ѝ даде критични и прагматични ориентири и база. Това е и границата на ролята, за която може да претендира софистиката като знание с философски ранг. Всичко, което е извън тези граници, следва да се отнесе до приложната софистика. Но какво в действителност се оказва извън тези граници? Тъкмо в анализа на изключеното от сферата на философското познание може да се провери предпочетената версия, защото извън границата се оказват и целият сектор на пропагандните (медийните) програми, и, разбира се, инструменталният сектор и управленческото въздействие върху пропагандната (медийната) дейност.

Ако има историци на философията, които отстояват един най-строг вариант и категорично обявяват за “неоправдана” всяка проблематика със спекулативен характер, то ние споделяме един от по-гъвкавите варианти, който отнася към сферата на софистиката “философските основи” на манипулативната дейност. Щом обаче стане въпрос за конкретизиране на проблематиката, образуваща тази “основа”, границата между софистиката и теорията на пропагандата, макар и поизместена, се очертава по традиционната схема: на софистиката се предоставят целите, на частните ѝ партньори (реториката, полемиката, социалната психология и др.) – средствата, “технологията”. Оттук като че ли следва един основателен въпрос: Не е ли по-естествено допълването на тези роли в рамките на една приложна софистика, обединяваща в себе си теоретични и приложни знания от различни равнища?

Тук се ограничаване само с реторичен въпрос, но се стремим да насочим вниманието върху това, че в разбиранията за статута на софистиката като философско знание в рамките на достъпната историко-философска литература има някои противоречия, които водят до въздържане от оценки или до противоречиви изследователски позиции и решения. Включването в предмета на приложната софистика на задачите както за определяне на същността и целите на пропаганд-

ната дейност, така и за реализирането на тези цели ще позволи да се гарантира действеността на целите, които без средствата са празни, и да не се допуска тяхното подменяне от неефективни средства.

Въпросите на социокултурната адаптация, представляващи неизменната практическа цел на софистиката, не могат да бъдат изключени от приложната софистика, без това да намали нейния практически потенциал и без да ограничи културата на общуването от гледна точка на нейното теоретическо въоръжение. Нима културата на общуването не е в същото време и възможност за адаптация? Това е пак реторичен въпрос, обаче не само за да се подчертае проблемната ситуация в социокултурното общуване, но и за търсене на ефективни средства за нейното решаване.

Възможна е противоположна версия, която търси основания извън традициите на философията. Тя би изходила от това, че софистиката е престанала (или може би ще престане) да бъде философия и затова може не само да дава на социокултурното общуване примерен образец на прагматичната личност, не само да се занимава с изследване на структурите и функциите на реториката и полемиката, но и да разработи приложни варианти за манипулативните игри. Такава софистика може и е необходимо да се опира преди всичко на емпирически намерени и проверявани в практиката подходи. Такава софистика може и трябва да бъде създавана и развивана въз основа на ефективното съчетаване на реториката и полемиката, като се използват и постиженията на социалната психология. Тя може и трябва не само да представя (и предлага) общите принципи на пропагандното (манипулативното) въздействие и неговото управление, но и да обосновава и програмата на въздействието, неговата рационална организация, да предлага формите и методите на въздействие върху личността и групата индивиди, да посочва показатели за допустимата и недопустимата манипулативна дейност. Вещност ѝ сега енергично се формират цяла група приложни направления на софистиката, независимо как се наричат. Но тъй като всяко от тях предпочита (и се ограничава в рамките на) емпиричен подход, оказва се възможен и необходим един приложен комплекс, който да се занимава с изучаването на манипулативната дейност и с разработването на методика на тази дейност, откриващо възможности тя да бъде управлявана.

Разликата между общата и приложната софистика е разлика само между степени на софистическото познание (и действие), при

което приложната софистика има определени предимства, доколкото е по-близко до конкретните проблемни ситуации. Разгръщайки подобна позиция, можем да се усъмним в тези варианти на приложна софистика, при които общите и изглеждащи едва ли не априорни софистически изисквания се налагат като готови заучени ходове в специфични ситуации. Търсенето на конкретни ефективни резултати не е елементарна операция на свързване на фактите с априорна спрямо тях схема. Това е реално движение на полемичното познание. Ако приложната софистика просто предполагаше хората да осъзнаят и приложат известните софистични правила към дилемите, пред които се изправят в конфликтното общуване, от нея като философия не би имало нужда. В края на краищата в ежедневието хората непрекъснато търсят конкурентно устойчив избор и позиция.

Разгръщането на приложната софистика изисква достатъчно развити правила и опитите да приложим тези правила към конкретните ситуации не само ни помагат да получим яснота за тези ситуации, но ни дават също и възможност да усъвършествуваме правилата. Това е приложение на общите софистически правила, които се модифицират в самия процес на прилагане, понеже се оказва, че те съвсем не са така универсални както в общата си формулировка и обстоятелствата поставят граници на тяхната валидност, правят ги задължителни само в контекста на спазването на множество конкретни условия.

Възможността приложната софистика да не се свежда само до прилагане на основни софистически правила и принципи към конкретни ситуации е предпоставка и за съответно структуриране (и класифициране) на приложното софистическо познание. Най-вече то се отнася към сферите на дейност или типичните ситуации, в които възникват остри актуални въпроси, свързани с всекидневието на човека. Без да стигаме до своеобразен релативизъм по отношение на относителната самостоятелност на формите на приложната софистика, трябва да изтъкнем, че сложните, динамични социални взаимоотношения обуславят нейните "komplицирани" варианти: междинни, смесени, частични, индидентни и т. н. С други думи, би могло да ѝ се признае атрибутът поливариантност. Важно е да се осъзнае наличието на голямо множество варианти на приложната софистика, тяхната разпространеност в сферата на социокултурното общуване, способността им не само да се разграничават, но и да се кооперират.

Тук трябва да припомним, че много често, като се пише или говори за софистиката, тя се отъждествява с една от нейните форми, а именно с по-публичната, политическата софистика. В случая се пренебрегва фактът, че другите форми на проявление на софистиката, макар и нешумни, също съпътстват човешката жизнедейност. Редом с реториката и еристиката те действуват постоянно и върху взните на Темида при всяка съдебна процедура. Те често решават съдбата на подсъдимия, възстановяват или потъпкват справедливостта. Приложната софистика внася познавателно-оценъчна убедителност и морално-естетическа наслада в медийното отразяване на парадоксалните социални и екзистенциални ситуации. За по-голяма яснота е необходимо да отличаваме “групи приложни комплекси на софистиката” в зависимост от сферата на приложението (в медийната дейност, юристпроденцията, образованието и т. н.) и “всепронизващ приложен комплекс” на софистическото знание – той “подсигурява” решаването на практическите задачи по манипулиране. При това тяхното влияние е несъмнено по-широко – това особено ясно проличава, ако се разгледа софистиката не само в политическите, юридическите и медийните си превъплъщения, но и като явление на обикновеното масово съзнание, което стихийно осмисля практиката на противоречивото социокултурно общуване и развитие. Необходимостта от защитни механизми се определя от социалното положение на хората. Тази необходимост не зависи нито от психиката на отделната личност, нито от морала им, това не е просто реална, а обективна реална необходимост, която не може да се наложи или отмени от волята и съзнанието на хората. В този и само в този смисъл софистиката, взета като спекулативна практическа дейност, макар и производна, спрямо социално-икономическите процеси, е обективно реална и се включва в социокултурния живот.

Навлизането сред проблемите на всекидневието е видима тенденция, която се проявява релефно през последните 4–5 десетилетия. Съществуват разнообразни форми на употреба на софистиката. Ние бихме ги изложили тук с удоволствие, но обемът и характерът на разработката не ни позволява да направим това. Ще се ограничим само в следното. Върху основата на познавателно-оценъчния и нравствено-психологическия аспект на софистиката, които изразяват социокултурния опит на свободната конкуренция, се създава значителна част от практически нравоучителна литература, предназначена за

широкия читател. Към подобен род литература спадат редица книги, разглеждащи самоусъвършенствуването, постигането на престиж и успех в живота, т. нар. "дайджест на успеха". Тези книги се издават и преиздават в милиони тиражи и са посветени на най-различни аспекти на междуличностните отношения, на изработването на различни практически навици и качества на индивида. Наред с несъмнено полезни съвети – по стилистика, ораторско изкуство, самоусъвършенствуване на общите интелектуални способности, психологически навици за тренировка на волята, всички тези книги крият определен гносеологически и нравствен смисъл, който разкрива отношението и към възможностите на софистиката. По-голяма част от тях е посветена на проблема как по-ефективно да се спечелят повече влияния и пари. Те запознават читателя с тактиката на полемиката, с уловките, които помагат да се склучи и в междуличностните отношения изгодна сделка, с начините да се обработва умело волята на другите хора, вложили дохода и влиянието си в твой успех, и т. н. Друга значителна част от тях е посветена на проблемите на манипулацията. Предлагат се рецепти за установяване контрол над мнението на околните, благодарение на което вие ще бъдете всеобщ обект на възхищение, без да очакват от вас добри дела, такива начини за използване правилата на благопристойността и етикета, които ще дадат основание да се смята вашето поведение винаги за правилно, дори и тогава, когато това съвсем не е така и т. н. Смисълът на всички тези хитроумни начини, ако ги освободим от блестящата рекламна опаковка и "модни" названия, е много древен и познат: приложност на софистиката. Друг е въпросът, че тези "практически наръчници" в по-голямата си част допускат едни или други увлечения и в крайна сметка дори и вулгаризиране на софистиката⁶. Впечатлява фактът, че в книгите на тези автори не се среща думата софистика. Има места обаче, където комплексите от данни изискват интерпретация (анализ и обяснение) отчитаща достиженията на софистиката. Това са места, където резултатите от изследванията ясно и недвусмислено потвърждават съответни основни софистични принципи, без обаче това да се посочва от авторите. Но бедата тук не е в това, че подобна позиция говори за проява на недопустима философска неосведоменост. Истинската беда е там, че тя същевременно може да означава както една нелепа илюзия, така и една конюктурна пресметливост. Това, разбира се, съвсем не означава, че ние омаловажаваме ролята на подобни

произведения. Но ако човек иска да бъде прагматик – което ще рече да превръща себе си и общуването в свят на конкурентно противопоставяне (опониране), – не може без ползване на приложната софистика.

Следва отново да подчертаем, че приложната софистика има обща част, в която се изучават възможностите, принципите, механизмите за целенасоченото изменение, адаптация и преадаптация в непрестанно пулсираща и променяща се социокултурна практика (тази част очевидно маже да се нарече “философия на манипулацията”), и специална част даваща знание за факторите, структурите и режимите на манипулативното въздействие. Този факт обаче търпи и друго тълкуване: няма съмнение, че започват по-осезаемо да се чувстват недостатъците на възгледа за едно стеснено съдържание на софистиката само в рамките на историята на философията. Този възглед вече не може последователно и пълно да обясни връзката на софистиката с другите близки на субективизма социокултурни явления, в областта на общуването, взета откъм практическата страна. Нарастващата роля на политическите, правните, моралните и други отношения върху съзнанието и поведението на хората едва ли може да се съгласува както с нравствените пожелания и шумни претенции за обективна медийна информация, така също и с критиката срещу манипулацията. Животът налага да се потърси обяснение на духовните явления не само в индивидуалния интерес, но и в цялата обществена среда, отчитайки сложните диалектически взаимовръзки между нейните елементи, без да се изпуска изпредвид определящата роля на икономическия фактор. Обществената среда е не само обстановка, а и действителен фактор за развитието на личността.

3. СОФИСТИКА И МАНИПУЛАЦИЯ: НЯКОЛКО НЕОБХОДИМИ РАЗГРАНИЧЕНИЯ

Софистиката и манипулацията могат и често стават средоточение на превратни тълкувания. Върху идеята за манипулацията са написани толкова книги и статии, че пълният им списък би затруднил който и да е изследовател на този проблем. Нас идеята за манипулацията ни интересува във връзка с проблема за софистиката. С други думи, начинанието ни се вписва в контекста на нещо като употреба

на софистиката. Едва ли са нужни особени усилия за доказване, че в културния фон на нашето време идеята за необходимостта и неизбежността от максимална информация зае своето място. Заедно с нея и идеята за манипулацията е част от съвременния културен фон. Обикновено се приема, че съдържанието на тези понятия не предизвиква спор при ежедневен разговор. Всички знаят какво значи “информация”. Употребявана често в съчетание с думите “проблемна ситуация”, “демокрация”, тя придобива качествата на някакъв символ за прогресивност, залог за успех, гаранция за сериозност. Безспорно в езиковото общуване, както и в живота, има едни или други модни увлечения. Подобна употреба, изглежда произлиза, от една страна, от стремежа на амбициозни хора да изглеждат по-културни и учени, а, от друга – от вярването, че “информацията” и “демократията” са последните открития на човешката мисъл и че заедно с всемогъщата “свобода на избора” те дават средството, с което ние най-после ще успеем да разрешим основните си екзистенциални проблеми. Съвсем подобен е случаят с манипулацията. Днес тя неударжимо и бързо навлиза в общуването. Тази истина осъзнават в голяма степен не само специалистите (философи, социолози, психолози, културолози и журналисти), но и човешките маси, които по-рано са се затваряли в своите банални, непосредствени потребности, интереси и трудности. Уж всички знаем какво е манипулация и всички сме съгласни, че тя е измама, мощничество, ние не можем ей така, на око, да кажем с колко единици мощничество или колко пъти по-манипулативна е една или друга информация. Научният анализ се нуждае от нещо повече освен убеждението, че всички знаят какво е “информация” и “манипулация”. Често казваме “повече информация – повече истина”, “никаква лъжа” и манипулация. Значи си мислим за истината и неистината, за съмнението и вярата като за нещо, което има количествен смисъл и бихме могли да го измерваме. Когато обаче стигнем до въпроса за измерването, виждаме, че не е достатъчно само да знаем интуитивно какво е “информация” и “манипулация”. Необходима е научна дефиниция, определение, посочване. Известно е, че научна дефиниция за манипулация, която да бъде приемана от всички или почти всички учени – няма. Няма, защото не знаем достатъчно добре какво означава това, което наричаме манипулация. Не знаем достатъчно какво става с човека, когато манипулира и когато бива манипулиран.

Истина е, че информацията и манипулацията, макар и понякога под други имена, са съществували отдавна като израз на познание, на отношение към света, на средство за комуникация между хората. За учените, които се занимават с реторика, еристика, манипулацията не е нещо ново и те знаят, че тя отдавна се използва в социалното управление. Когато на един философ се каже, че става дума за манипулация, той е наясно, че просто се предлага вариант на възможно обяснение-въздействие за някаква съвкупност от наблюдавани социални съществувания.

Полисемантичността на термина “манипулация” и богатството от асоциации, които могат да се свържат с тях, определено привличат вниманието. Манипулацията се определя като “злонамерено заблуждение”⁷, “форма на злонамерена гласност”⁸ или като повторно “грехопадение” на човечеството, като съществуваща враждебност на информационния прогрес, разума и рационалността. Така или иначе манипулацията играе определена небезобидна роля и тя се отразява както на ориентацията на социокултурното общуване, така и на честотата на употребяваните термини: истина–неистина, свобода–несвобода, демокрация–недемокрация и т. н. в обикновения език.

Културната общност на политици и журналисти професионалисти не проявява особен интерес към разглеждане на философските предпоставки на манипулацията. Това е разбираемо, доколкото манипулацията сега е в период на т. нар. “техническо усвояване”. Въпросът за това, че за да се усъвършенствува или ограничи манипулацията, трябва да се знае софистиката, не се осъзнава като въпрос на научното проучване. Така или иначе, но в периода на масово манипулиране проблемът за философските предпоставки не се дискутира и от философите професионалисти достатъчно активно.

Независимо от това, че манипулацията се смята за позната сфера “без проблеми” с опита, то има основание да припомним, че влиянието върху хората и влиянието на социалните ситуации върху тях са далеч не само социално-психични явления – те са и икономически, управленческо-политически, нравствено-религиозни и пр. А това вече не е само социална психика. Вярно е, че всичко това има и социално-психичен аспект, социално-психично равнище и пр., но въпросът за същността и съществуването на манипулацията предполага и два подвъпроса, а именно: кой е философско-етическият и кой социалнопсихическият аспект на комплексните социални процеси и явления, които пораждат и възпроизвеждат манипулацията.

В самата информационно-комуникативна сфера на жизаната дейност на хората съществуват такива нравствено-психологически и философски проблеми, които не изчезват поради това, че се премълчават. И за обществото не е безразлично, разбира се, какъв нравствен смисъл придобиват у хората манипулативните игри. Личността носи и морална отговорност за състоянието на културата на общуване, в която тя се потапя. Манипулацията възниква независимо от това, как се схваща и обяснява от хората, от самите носители и дали се желае или не. Тя достига до различни равнища, елементи и конструкции на социокултурните отношения.

Изключително важни от аспекта, който ни интересува, са група въпроси: Ако манипулацията е насочено въздействие, информационен "филтър", как се появява в съзнанието, в душата ни и как се задържа дълго? Откъде извира патосът на манипулативната игра? Кой е нейният първовдъхновител? Ако ние живеем в епохата на "престореността"⁹, и "репродукцията"¹⁰, доколко е възможно и допустимо да се манипулира социокултурното общуване, а чрез него и едновременно с него да се манипулират дълбоколичностните, интимните, многоравнищните процеси на отношение и поведение на отделните хора? Допустимо ли е от нравствена гледна точка такова въздействие (ако предварително се признае, че то е възможно и допустимо), не е ли подобна претенция възмутително посегателство срещу човешката свобода? Непреодолимо ли е това манипулиране и какво може да даде то? Може ли подобен "филтър" да увреди човек? Безспорно очертаната чрез тези въпроси проблематика има толкова много страни, че те едва ли могат да се проследят без едно или друго отклонение или увлечение.

За да внесем ред в постановката на въпросите, ще обърнем внимание само на тези линии, по които манипулацията и софистиката се свързват помежду си. Това ни задължава убедено и по възможност убедително да отстраним някои недоразумения и недоумения. И ще започнем с това, че съществува доста разпространена, едностранчива склонност на обикновеното съзнание да реализира отношение към софистиката от позициите на предустановения прочит: "софистиката и манипулацията са измама". Но не само обикновеният морален разсъдък се затруднява да прокара ясна (при всякакви жизнени условия) разграничителна черта между двете явления. Като дефинират "софистиката", някои автори приемат, че знаят какво е манипулация,

като дефинират “манипулацията”, приемат, че знаят какво е софистика¹¹. Малко неудобно положение. Още повече, че природата на софистиката и манипулацията е обща само доколкото те са едностранно абсолютизиране на субективното в мисловната и практическата дейност за сметка на обективното абсолютизиране, отговарящо на потребностите на отделни субекти в прагматизираното общество. Друг е въпросът – може ли да има веднъж завинаги прокарана демаркационна линия между тези две явления.

Безспорно, проявлението на различни метаморфози на софистиката има отношение към манипулацията. Софистиката е способна да изпълнява и изпълнява някои манипулативни функции. Характеризирайки това обстоятелство, и други автори подчертават, че софистиката и манипулацията са трудно разграничими¹². Този акцент е твърде разпространен в литературата, посветена на мястото на софистиката в социокултурното общуване. Важно е обаче да не се изгубва онзи аспект, отвъд който софистиката и манипулацията, съставляващи заедно една преднамереност, спекулативност, се оказват все пак различни. И ако при една изследователска цел е целесъобразно да се подчертава отсъствието на “непреодолима” преграда между софистиката и манипулацията, а при друга цел се набляга на обстоятелството, че софистиката като философия не може да регулира начина на нейната употреба, то все пак трябва да се подчертае, че за трактовката на софистиката като “практическа философия” (и респ. философска предпоставка на манипулацията) е принципно важна активната позиция на носителя предвид възможностите за спекулации.

Едва ли би било оправдано да отминем въпроса: Може ли да срещнем съдържание на активна информативно-комуникативна, реторично-полемична съзнателна дейност без софистичен компонент? По наше дълбоко убеждение на поставения въпрос следва без колебание да отговорим отрицателно. Трябва да се очаква категоричният отговор да предизвика критична реакция. Посоката на възражението е най-вероятно да бъде претенцията за адекватност и принципност. Тук спорът е възможен и уместен. Това обаче не бива да ни пречи да видим общата прагматична същност на въпросните дейности. В социокултурното общуване софистиката не просто отразява социалния релативизъм, но е и негово свособразно продължение, висше равнище, екзистенциален пласт и на свой ред се въплътява – напри-

мер чрез реториката и полемиката – в опитите за решаване на проблемни ситуации породени от конкретни конкурентни отношения на практическото съществуване. Тя ориентира дейността на човека не чрез обикновени (морализиращи) повели, а чрез повели, които изискват и съдържат обосноваване и игрова активност. Софистиката пронизва всички аспекти на човешкото общуване. Тя представлява начин на ползване на оценките, т. е. осигурява прагматичната избиращелност на информацията. Тя свързва ежедневната жизнена дейност на индивида с (не)приетия ред на подчинение на ценностите в обществото, т. е. въздейства върху самия избор на една или друга социална позиция. Тя фиксира (не)задължителността или съмнителността на едно или друго поведение или оценка. Тя въздейства върху емоционално-действието състояние на общуването, като намира израз на чувствата на симпатия и антипатия, ентузиазъм и огорчение, одобрение и осъждане. Чрез ориентацията към определени съмнения и отрицания тя действа върху целите, които си поставя човешкото общуване. Безспорно всички тези нейни функции се преплитат взаимно, макар че всеки път доминира една от тях.

В интересуващото ни отношение това означава, че софистиката и манипулацията се развиват в процеса на практическата дейност. И все пак това не са едни и същи неща. Думата “манипулация” – обозначава процес на въздействие, а под “софистика” разбираме качествата на същия процес. Манипулацията като вид дейност се ориентира и реализира по определен начин с различни – включително и собствено софистични средства. Във връзка с това веднага възникват изключително актуалните въпроси за софистическата култура на манипулацията (респ. на манипулаторите). Манипулацията и софистиката са включени в организирането на почти всички рекламно-пропагандни страни на обществената жизнена дейност, в поддържането на желания ред, имиджа на лидери и властимащи, вектора на развитието и тона на общуването. Не е нужна повишена проникателност, за да се осъзнае, че тези съединителни линии (културата на общуването, софистиката, манипулацията на човешките мнения, настроения, отношения, поведение) са свързани, съподчинени и преминават една в друга. Обсъжданата тема ни задължава да концентрираме вниманието си върху този аспект. Приема се за подразбиращо се от само себе си, че на онези, които поставят въпросите за природата на манипулацията, не са чужди общопризнатите представи за со-

фистиката като цяло и за отделните ѝ модификации. В същото време във философското и обикновеното хуманистично съзнание съществуват различни изображения на манипулацията, значително различаващи се помежду си, особено когато въпросът за манипулацията се отнася към такова философстване каквото е софистиката. Например манипулацията е “софистична според естеството си”¹³, “ловка софистика на страха”¹⁴, “ултрадемагогска реторика”¹⁵.

Без да навлизаме в подробности, ще отбележим, че интуитивно ясното понятие “манипулация” се нуждае от уточнение, в което до голяма степен се заключава проблемът. Манипулацията се схваща в два различни смисъла, именно като обуславящо или като оказващо влияние. Съответно в умерената (споделена и от нас) формулировка се изключва не влиянието на манипулацията, а нейната обуславяща роля. Може би тя не винаги е достатъчно ясна. Нашият стремеж е да защитим едно виждане относно възможността в “манипулация” да се влага не само отрицателно оценъчно съдържание. Принципно значиме има фактът, че манипулацията се проявява в множество различни направления. Нищо по-лесно от това да се посочат отликите между едни или други проявления. Но би било безполезно да се наблюдава върху особеното и различното, ако най-напред не се определи общото, което по различен, понякога и противоречив начин изпъква във всяко проявление. Имаме предвид споделеното разбиране, че манипулацията означава конкретна съвкупност от начини и средства за последователно, целенасочено и ефективно въздействие върху психиката на публиката. Тя привежда масовата емоционална реактивност на психиката в необходимото съответствие с характера на поставената конкретна задача. С други думи, манипулацията е тази човешка обработка на фактите и събитията, която обслужва моментните цели на личен или групов интерес. Този “феномен на човешкото битие” е приложим от и към всекиго”¹⁶. Той съществува и като вещен, и като духовен: “Вещната манипулация е тази промяна на предметния свят, която неусетно променя манталитета и мисленето на човека, създава му определен вкус към живота, калява неговата воля или го прави съвсем безволев... Но вещната манипулация е неделима от духовната манипулация. Едно е да притежаваш човешките мисли и действия чрез вещи, съвсем друго е да използваш определени идеи, които могат да обработят човешкото съзнание в точно определена посока. Духовната манипулация като правило е длъжна да създаде подходящ и приемлив образ на господстващата идеология”¹⁷.

Ако това обяснение звучи убедително, то желателно би било все пак тук да се постави въпросът: На какво се дължи този стремеж към манипулацията? Като всяко социокултурно явление вероятно и това има безброй корени, за чието откриване е необходим особено тънък нюх и търпеливо търсене. Каквито и да са останалите причини, съществува обаче една пределно ясна и без претенциите да бъде единствената – интересите. Те обаче не са факт на съзнанието, а имат обективен характер. Интересите са израз на мястото на хората в социално-икономическите отношения. Противоречивите интереси карат хората да търсят и прилагат различни конкретни конкурентно-ефективни средства, да се състезават (и борят) помежду си независимо дали това се харесва или не на отделните лица, както и преди те да са осъзнали истинското състояние на нещата. Тази борба на интересите започва по необходимост, закономерно, преди да се осъзнае това от по-голямата част от участниците в нея.

Преди да аргументират, хората са действали. В началото бe (е) делото. Фактите показват, че хората най-напред действуват практически в името на интересите си. Хората започват конкурентна борба помежду си, а после в процеса на тази борба се пораждат едни или други идеи. Манипулативните идеи (и позиции) израстват от живота, от всекидневната практика и от опита на хората. Поради това манипулацията е неотделима от социокултурните отношения, възникването на последните е възникване и на защитни механизми. Безспорно, “конкуренцията произвежда “процеса на манипулация”¹³, но необходимо е съдържанието на понятието “манипулация” да се допълни с указание, че конкуренцията е не само форма на функционирането, но и момент от развитието на обществото.

Концепцията за софистиката като философска предпоставка на манипулацията може да бъде правилно разбрана само в по-широкия контекст на съвременното културно-информационно общуване и на философско-етическото мислене, където тя се вмества в лоното на прагматизма и екзистенциализма. Софистиката и манипулацията са вид способност да се убеждават другите (публиката). А двустранната им насоченост зависи от ценностната система на носителите (личността или социалната група), възплътена в съдържанието и формата на поведението им.

Казаното дотук за характера на връзката софистика–манипулация налага едно доуточняване. Всеки опит да бъде прието предизви-

кателството на транскултурната постмодерност, означава наред с всичко друго да бъде посрещнато предизвикателството на медийното (и всяко друго) информирание и манипулиране. И преди всичко, възниква въпросът: Как да бъдат защитени (и реализирани) правата на човека – особено правата на информирания? Би могло да се каже, че информираният човек се е запознал с различни поведенчески стереотипи, често противоположни на неговите, разбрал е, че много от онова, което е смятал за извечно правило на живота, може безконфликтно да се пренебрегне. В процеса на взаимно опознаване и сближаване на култури (и религии) се преоценяват различни ценности и модели на поведение. Уникалността на образците на поведение, възприети в различните общности, започва да се губи и до осъзнаването на много житейски правила и регулативни принципи като неоправдани предразсъдъци. Подкрепените по-рано от силата на традициите и смятани за разбиращи се от само себе си убеждения, нрави и начини на живот, характерни за отделните общности, сега се сблъскват помежду си и това води до релативизиране на ценностите и съществено засилване на скептичните настроения. Нещо повече. В условията на свободната конкуренция се крие една колизия. Информационният поток, разбираан като нещо осезаемо, като новинарска ценност, се отчуждава от индивида. Той му се противопоставя като външна сила, натрапва му своя ритъм, безкрайно увеличава грижите му и започва да се надпреварва с него. Индивидът се бои да не би да не успее, да пропусне информацията и да изостане от другите – и всичко това от външната принуда на социокултурното общуване, а не по вътрешно желание. Възприемането и преживяването на информацията придобива една вътрешна нравствено-психологическа парадоксалност. Ценността на живота на отделната личност влиза в противоречие с многопосочния ход на информацията, чието основно съдържание е предопределено от динамичния процес на възпроизвеждането на капитала. Самоценността на информацията и нейното ускоряване се оказват една трудно усвоима и дори измамна възможност за саморазвитие на човека, тъй като това ускоряване е свързано както с възможността за неадекватност в отразяването (познаването, оценяването), така и с възможността за манипулация, т. е. натрапване на неистини, непълни ценности и т. н. Например, неправилната ориентация към ценностите в потребителския морал тласка човека в един безкраен кръговрат от грижи.

Човек винаги е съзнавал възможността да бъде манипулиран, но особено болезнено започва да преживява манипулацията в преходните исторически периоди, когато се руши (или е разрушена) старата и се ражда (или още не е родена) новата система от ценности. Атмосферата на съмнително и манипулативно предчувствие налага своя отпечатък върху социокултурните и нравствени стремежи на човека. Възприемането на ценностите и усещането за манипулация рязко се изострят. Ускореният темп на информационните потоци, бурните събития и процеси, разклащането на традиционния начин на живот, неустойчивостта и неочакваността са характерни черти на преломното положение, когато социокултурното развитие разчупва рамките, които са го ограничавали, и получава простор както за иновации, така и за манипулации. В тези условия възможността за избор за отделния човек придобива особен смисъл: от неговото реализиране в значителна степен зависи общото социокултурно самочувствие на личността, нейната самооценка, разбирането на мястото ѝ в общата панорама от изменящи се ценности. Реалните проблемни ситуации предизвикват и нравствено-психологически проблеми, пораждат противоречия в личностното възприемане и преживяване. Значимостта на информационния поток за отделния човек се пречупва през съвкупността от ценности, които му предават вътрешен смисъл. Нараства влиянието не само на степента на информираност, но и на изпреварващата информация, пред човека се откриват широки перспективи. Ценностното значение на преживяната свобода на избора придобива особено лично, морално-интимно звучение. Човек усеща, че съществуването и съществуването му е въввлечено във водовъртежа на потоците информация, което властно изисква от него да определи съзнателно мястото си в сферата от ценности.

Огромното ускорение на информационното развитие на обществото придава особено значение на социалното моделиране. И това моделиране е тясно свързано с формирането на "нови" митове, с увереността на "информираното" масово съзнание, че вече знае доста неща и може да преценява взаимодействията, да разграничава съществените от несъществените взаимодействия. Обикновено взаимодействията от по-нисък порядък просто се пренебрегват. В повечето случаи обаче не може точно да се преценява кои взаимодействия са, за пренебрегване. Върху социокултурното развитие влияят толкова много фактори, че дори краткотрайната прогноза е неси-

гурна, а да не говорим за дългосрочната. Изобщо не може да се каже какво ще бъде социалното мнение, настроение, поведение на дадена дата след един месец. Човек може да прави прогнози, но във всички случаи те са вероятностни. Ние не знаем как отделният човек ще реагира на дадено възникнало положение (или медийно въздействие), а къде по-сложна е системата, съставена от десетки хора.

Социокултурното общуване в условията на свободна конкуренция, предполага прояви на субективистичност в отражението (познание и оценка) на явления и процеси в обществото, които не веднага и особено пък не винаги стават достояние на околните. Причините и факторите, които обуславят подобна форма на проявена активност, могат да бъдат от различно естество, но попадащи в обсега на разглежданите от нас. В някои случаи при пряко и непосредствено възприемане от личността на обективни факти от действителността на управленческата структура на дадени обществени институции се губи представата за предварителната роля на субективния фактор при тяхното възникване и изграждане. Именно поради това се формира неправомерната представа за някакво тяхно чисто автономно действие, абсолютното им доминиране над личността и социалната група.

Оттам и тенденцията да се приемат тези факти и фактори като чисто обективно явление, което не може да търпи влияние и въздействие на съзнателността, на субекта. Това възпрепятствува отчитането на спецификата на споменатите явления и допринася за засилване на елементите на субективизма при отразяването им, за ползването им в манипулативната игра. Все по-често като причина за манипулацията се споменава "неадекватността на социалното управление", погрешният управленчески отговор на различните предизвикателства на постмодерността, недостатъчната съгласуваност между субективната и обективната страна на управленческата дейност поради въздействието на задържащи фактори. Манипулацията е неделима от т. нар. "рискове на ефективност" на управленческата дейност.

Манипулацията е винаги исторически и социално конкретна. Тя има своето съдържание, своя динамика, своя система от цели и средства. Манипулацията отразява онези социално-икономически отношения, върху чиято почва тя е израснала и която тя обслужва. Ако размерите и остротата на манипулативните тенденции се принасят, възможностите на властта (чрез медийните централи) по свой

замисъл да “извайват” търсения модел на общуване и да го “внедряват” в практиката значително се недооценяват. Управленческият стремеж да се осъществи предписанието, изразено в правило, максима, норма, идеал и др., често се оказва само определен вид манипулации или по-точно – съвкупност от манипулации (програми, планове, проекти за действие, от които на действащия субект тепърва му предстои да направи избор с оглед на своите потребности, обстоятелства и възможности). В този смисъл “манипулирането” означава не само (и в повечето случаи не толкова) вербално изразена измама, но и разработване на програми, “влагани” в действията, в масата от поведенчески актове, в реалната практика на социокултурното общуване. Но “манипулирането” означава също и създаване, изработване на специални начини на “влагане” на тези програми за действие у субекта на действието, с други думи – означава формиране на механизмите на “социализацията”.

Паразитирайки върху почвата на отклоненията, върху реалните противоречия и трудности, обхванали “нещастното” и “доволното” масово съзнание, върху сложните проблеми на социокултурното (и морално) самочувствие на човека в съвременния свят проявите на манипулация са пример за спекулативно (по-примитивно или по-прецизно) ползване възможностите на софистиката. Ако съпоставим основните правила на софистиката¹⁹ и т. нар. “закона на манипулацията”²⁰, ще констатираме както недостатъчно познаване на софистиката, така и стремеж за тотално усвояване, експлоатиране на отделни нейни достижения. От отделни софистични похвати вече е “иззето” толкова много, че почти нищо не им е останало. Те отново и отново биват префасонирани и преобръщани.

Логиката на развитието на манипулативните страсти е една реалност, която следва от “благородния” тезис за свободата на общуването и равнозначността на избора на благо в сравнение с трудно проверимата истина; от трудността да се отговори на въпроса: Доколко дезинформацията може да е по-голямо (не)добро, отколкото принудителната неинформираност? Със социокултурното общуване се случва това, което съвременните психолози наричат “преместване” на смисъла на дейността от мотива (или целта) към средството: моделирането и манипулирането на другите хора става самоцел, която закрива самия смисъл и самото състояние на информацията.

Посочването (и определянето) на ролята и мястото на манипу-

лацията, на нейните социални условия, добавя към главната концепция основни понятия и значения, чиято организация и еволюция се определят от конкретните исторически детерминанти на контекста, в който софистиката утвърждава себе си. И понеже софистиката е вторично явление по отношение на социалния релативизъм и в своята дейност, така или иначе, отразява изискванията на социалния релативизъм, то от характера на това отражение зависи и характерът на софистическата дейност и нейният манипулативен потенциал. Подобно твърдение, подобно извеждане характера на манипулативната дейност от характера на софистичните идеи си е напълно логично от позициите на поддържаения възглед, че тази дейност няма само обективен характер, че винаги съответствува в една или друга степен на идеите, че е свособразно проектиране на софистичните идеи и пр.

В заключение ще повторим още веднъж: Трудно е да се обхванат впечатляващото многообразие от възгледи за манипулацията, без да се използва предимството на софистиката. Софистиката може и трябва да се разглежда като “практическа философия”: тя е и знание за манипулирането, и отчасти достояние на самото манипулиране; тя се стреми да даде критичен анализ на нравите, обосновава ограничеността на всяка норма, форма и униформа. Изследването на софистиката е ценно и поради следното: тя аргументирано потвърждава интуитивното усещане, че има нещо съмнително в подредбата на оценки, отношения, поведения, общности около линията ос на “нормално” и “ненормално”. За да надникне отвъд банализиращата “завеса” на традицията и за да не се подменя тя с “нова”, човек се нуждае от инструментариум, по-гъвкав от този, който предлага полносният модел на съзнания, ценности и култури. Софистиката провокира към усъвършенстване на човешката способност да се решават проблеми, да се адаптира и в “атомизираното” общество. Софистиката е интелигентността на манипулативната игра. Тя провокира към търсене на конкретен инструмент за проучване и моделиране на междуличностните и межкултурните въздействия. Понятието “приложна софистика” обхваща начините и средствата за последователното ефективно усвояване на реториката и еристиката (полемиката) и за тяхното превръщане в незаменим помощник при моделирането и манипулирането на съзнанието (мнението, настроението) на хората.

Ако софистиката предлага едно радикално средство за манипулиране, не може да се твърди, че тя е единственото. Има безброй

много средства с най-различен обхват. Мястото и ролята на приложената софистика сред тези средства може и трябва да се разкрива и обяснява, като се слезе по-надолу към реалните отношения между социалните групи във всекидневният им живот.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. **Моль, А.** Социодинамика култури. М., 1973, с. 356–357; **Вебер, М.** Протестанска етика. Сб. статии. М., 1973; **Кун, Т.** Структура научних революций. М., 1975, с. 25 сл.; **Акофф, Р.** Искусство решения проблем. М., 1982, с. 9–10; **Акофф, Р.** Планирования будущего корпорации. М., 1985, с. 27; **Уайт, Л.** Науката за културата. С., 1988, с. 103; **Тренир, Д.** Структура социологической теории. М., 1985, с. 435; **Градев, Д.** Проблемите в социалната психика. С., 1983, с. 57, 58, 62, 86.

² Вж. **Осипова, В. Г.** О природе софистики. Ереван, 1964, с. 25, 69, 70, 117, 121–122, 133.

³ Вж. **Андреев, Л.** Философски размисли за личността на софиста. Трудове на ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”, Т. 3–4–5, кн. 3. Философия, В. Търново, 1998, с. 261–293; Защо (не) се спори за личността на софиста?, Сп. “Педагогически алманах”, бр. 1, 2, 1997, с. 164–179 (ВТУ).

⁴ Вж. **Платон.** Диалози. Т. 2, С., 1982, Федър 266 с, 267 д; Евтидем 297; Менон 29 д, е, 91; Диалози. Т. 4, С., 1990, Софистът 233 с, 126 д, **Аристотел.** Соч. Т. 1, М., 1976, Метафизика, кн. 4 г, гл. 2, 1004 в, 20, 25; Соч. Т. 2, М., 1978, Топика, кн. 4, гл. 5, 126 а, 30, 35, О софистических опровержениях, гл. 1, 165 а, 20, 25; гл. 11, 171 в, 25, 30, 35.

⁵ Вж. **Хегел, Г.** История на философията. Т. 1, С., 1982, с. 27–28.

⁶ Вж. **Дайър, У.** Бъди господар на живота си. ИК “Кибя”, 1997; **Киришнер, Й.** Манипулирай, но правилно. ИК “Кибя”, 1995; **Шварце, А.** Изкуството на подкупа. С., 1992, с. 26–68, 122–123; **Шафър, Р.** Как милионерите са спечелили състоянието си и как вие може да направите същото. С., 1992; **Перк, Ж.** Животът. Начин на употреба. С., 1980, с. 668; **Прозт, В.** Пътеводител сред манипулациите. Култура, XXXIV – 32, 10. III. 1990, с. 7; **Томан, И.** Как да говорим добре. С., 1980; **Карнеги, Д.** Как да печелим приятели и да влияем на другите. ИК “Кибя”, 1996.

⁷ **Киришнер, Й.** Цит. произв., с. 18.

⁸ Вж. **Кюранов, Д.** От насилие към манипулация. – В: Плурализъм. С., 1990, с. 110.

⁹ Вж. “Французские повести”. М., 1972, с. 118.

¹⁰ Вж. **Моль, А.** Цит. произв. с. 293.

¹¹ **Осипова, В. Г.** О природе софистики. Ереван. 1964, с. 121–122, 132–133.

- ¹² Вж. **Осипова, В. Г.** Цит. произв., с. 25, 69–70.
- ¹³ Вж. **Бжежински.** Извън контрол. С., 1994, с. 43.
- ¹⁴ Вж. **Киркегор, С.** Понятието страх. ИК “Стено”, Варна, 1992, с. 145 – VI 198, с. 148 – VI 200.
- ¹⁵ **Василев, К.** Красноречието. С., 1989, с. 287.
- ¹⁶ **Кишнер, Й.** Цит. произв., с. 24.
- ¹⁷ **Пешева, М.** Телевизионното махало. Вр., 1993, с. 120.
- ¹⁸ **Маркузе, Х.** Едноизмерният човек. С., 1997, с. 154
- ¹⁹ **Шопенхауер, А.** Еристика. Пловдив, 1895.
- ²⁰ **Кишнер, Й.** Цит. произв.